

В. А. Нестеренко

(Суми)

АГРАРНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ ОКУПАЦІЙНИХ ВЛАСТЕЙ У ВІЙСЬКОВІЙ ЗОНІ УКРАЇНИ, 1941–1943 рр.

Проблематика перетворень окупаційних властей в галузі сільського господарства належить до недостатньо досліджених тем періоду Другої світової війни. Це стосується, зокрема, розгляду регіональних особливостей окупаційної політики у цій сфері. Лише останнім часом з'явилися праці, присвячені даній темі [1]. Пропонована стаття є спробою показати деякі аспекти заходів в аграрній сфері на прикладі п'яти областей України – Чернігівської, Сумської, Харківської, Ворошиловградської (Луганської), Сталінської (Донецької), – які протягом всього періоду окупації перебували у військовій зоні.

Питання політики в галузі сільського господарства на території СРСР розглядалося керівництвом Німеччини як напередодні війни, так і на самому її початку. Як і в інших справах тут думки збігалися стосовно стратегії, але розходилися щодо тактики. Виникло дві позиції.

Першу виробило і відстоювало міністерство у справах окупованих східних областей. Його співробітник Бройтігам окреслив її так: “У зв'язку з надзвичайно важливим значенням аграрного питання у Радянському Союзі головний політичний відділ ще до початку східного походу вимагав, щоб колгоспи були розпущені і було б знову введено індивідуальне сільське господарство” [2]. Потяг селян, які складали левову частку населення СРСР, в тому числі й України, до самостійного господарювання на своїй землі, передбачалося використати з метою завоювання їх симпатій до окупаційного режиму.

Другу платформу висунуло відомство з чотирирічного плану на чолі з рейхсмаршалом Герінгом. Вона полягала в збереженні колгоспної системи. Обгрунтовувалося це неможливістю організаційних змін під час війни [3]. Адже реформи потребували не лише зусиль, але й часу. До того ж необхідне було й певне матеріальне підкріплення, на відсутність якого вказувалося у “Зеленій течці” і яке висувалося як аргумент на користь збереження колгоспно-радгоспної системи: “Через відсутність інструментів й машин для відновлення дрібних селянських господарств повинні бути збережені великі сільськогосподарські підприємства” [4]. Не останню роль у цьому питанні, можливо, відіграла позиція Гітлера. Адже відомі певні симпатії фюрера щодо диктаторських “талентів” Сталіна [5]. Тому він був зовсім не проти вико-

ристати сталінський досвід господарювання в сільському господарстві як найефективнішу форму експлуатації селян.

Остання точка зору перемогла і залишалася домінуючою протягом всієї окупації, адже військово-господарська адміністрація підпорядковувалась Герінгу. Отже, економічна доцільність у розумінні Герінга переважила політичну – Розенберга. Боротьба цих двох точок зору і визначила ту нерівномірність і суперечливість політики окупаційних властей у цій стратегічно важливій для них галузі.

Як відомо, німецькі армії наступали досить успішно. Радянські війська, відступаючи, руйнували все, що тільки було можливо. Відбувався відомий з давніх часів процес: армія однієї держави залишала територію армії іншої держави, намагаючись при цьому вивезти або зруйнувати якомога більше, аби нічого не залишати супротивнику. При цьому доля людей, що залишалися на окупованих ворогом територіях, не бралася до уваги. Не був винятком і СРСР з його армією.

3 липня 1941 р. по радіо прозвучала відома промова Сталіна, в якій, зокрема, говорилося: “При вимушеному відході частин Червоної армії виводити весь рухомий залізничний транспорт, не залишати ворогу жодного паровоза, жодного вагона, не залишати супротивнику ні кілограма хліба, ні літра пального. Колгоспники мають уганяти всю худобу, хліб здавати на збереження державним органам для вивезення його в тиліві райони. Все цінне майно, у тому числі, кольорові метали, хліб та пальне, повинні безумовно знищуватися” [6].

Цей наказ намагалися ретельно виконувати. Згідно “Довідки наркомату землеробства УРСР Центральному Комітету КП(б)У про евакуацію поголів’я худоби з колгоспів Української РСР” від 18 лютого 1944 р. на 20 жовтня 1941 р. з колгоспів України було піднято до евакуації: 14,2% коней (по наявності на 1 січня 1941р.); 59,8% великої рогатої худоби; 82,1% овець; 26,7% свиней. З документу видно, яка доля спіткала цю худобу. Після дворазової евакуації в осінь-зимових умовах багато її загинуло, значну частину було здано державним заготівельним організаціям і частинам Червоної армії [7].

Частина майна потрапила до населення, яке, скориставшись безвладдям в період між відступом однієї армії та вступом іншої, займалося привласненням колишнього державного майна – грабунками складів, магазинів, колгоспних і радгоспних комор тощо.

Першими до населених пунктів входили фронтові частини вермахту. Інтендантські частини підрозділів відразу починали пошук продуктів харчування. Брали їх частково в колишніх колгоспах і радгоспах, а частково у населення, залишаючи спеціальні розписки, за якими пізніше обіцяли видати грошову компенсацію. Не обходилося, звичайно, і без грабунку – явища, що супроводжує всі війни і всі армії. Командування вермахту намагалось впли-

вати на ці процеси. У відповідності до настанов “Зеленої течки” 18 серпня було видане “Особливе розпорядження №59” командуючого оперативного тилового району групи армій “Південь”, в якому зокрема наголошувалося, що вермахт має берегти сільськогосподарський інвентар, не забирати трактори, не розбирати їх та машини на запчастини, заборонялося також забирати коней та іншу худобу, забивати племінну худобу і молодняк, використовувати посівне зерно [8]. 4 грудня 1941 р. у військові частини надійшли “Інструкції про добування найбільшої кількості продовольства на Україні”, в яких вказувалося: “Звісно, постачання власних військ стоїть на першому плані, однак не байдуже яким чином це відбувається. Реквізиція останньої курки психологічно також нерозумна, як нерозумно з господарської точки зору різати тільних корів або різати останнього бика. Цим ми саботуємо заходи нашого власного сільськогосподарського управління. Ніхто не думає про те, що надзвичайно зруйноване господарство цієї країни – наше господарство, яке повинно бути обов’язково відновлене, з засобами й запасами якого треба обходитися обережно, щоб воно було здатне постачати і в наступному році армію і надавати надлишки для Німеччини” [9].

Фронтіві частини рухалися далі, а за ними йшли ті, хто повинен був відновити порядок і господарську діяльність в окупованих районах.

У вищезгаданому “Особливому розпорядженні №59” йшлося про необхідність відновлення роботи великих сільськогосподарських підприємств (колгоспів) під німецьким наглядом для збирання врожаю 1941 р. і для проведення осінньої посівної кампанії, і що сама армія повинна змусити населення працювати [10]. Тому місцеве населення відразу ж ставили до відома, що колгоспи і радгоспи німецька армія бере під свою опіку. При цьому призначалися тимчасові голови колгоспів [11]. Інколи працівникам цих установ дозволялося самим призначати нового керівника, який відповідав перед командуванням німецьких військ за правильне проведення сільськогосподарських робіт.

Далі почалося наведення порядку: запроваджувалася комендантська година; будь-який грабіж приміщень мешканців, кооперативів, державних установ, колгоспів, радгоспів заборонявся під страхом розстрілу; всі, хто щонебудь вкрав, мали повернути назад; у господарствах проводилася інвентаризація майна; праця в колгоспах і радгоспах негайно відновлювалась [12]. За невиконання розпоряджень голови колгоспу чи невихід на роботу без поважних причин передбачалося покарання. Так, у Роменській окрузі на Сумщині, з винних стягалися штрафи: за перше порушення – 25 крб., друге – 50крб., третє – 100 крб. [13]. Голови колгоспів і радгоспів щомісяця звітували перед сільськогосподарськими бюро про стан справ у господарствах.

В результаті цих заходів колгоспно-радгоспна система була відновлена і запрацювала. У звіті №6 айнзацгрупи поліції безпеки і СД за період з 1 по

31 жовтня 1941 р. говориться, що готовність селян до збирання врожаю була досить задовільною і, не дивлячись на брак машин і реманенту, врожай в більшості випадків було зібрано на 3–5 днів раніше за попередні роки. Навпаки, осінній засів наштовхнувся на великі труднощі через ті ж проблеми з сільськогосподарськими машинами [14].

З 1942 р. німецька адміністрація починає реформи в сільському господарстві за сценарієм міністерства у справах східних окупованих областей. З чим це було пов'язано? Перше, і мабуть найголовніше, метою всієї цієї реформи стало прагнення створити прошарок людей, задоволених аграрною політикою німців, які б внаслідок цього підтримували окупаційну адміністрацію і стали соціальною базою “нового ладу”. Саме це мав на увазі Розенберг, пропонуючи ще до війни з СРСР провести реформи в сільському господарстві. На початку 1942 р. він отримав таку можливість, хоча і досить обмежену. Другою причиною можна вважати те, що відтворена німцями колгоспно-радгоспна система була “радянською” за своєю сутністю і довготривале її використання не могло бути прийнятним для них з політичних міркувань. Це могло кидати тінь на нову адміністрацію, яка вважала і видавала себе за борця з усім радянським і більшовицьким. Третє – це поширення невдоволення селян в окупованих регіонах, які з приходом німців сподівалися на ліквідацію колгоспів і отримання землі, а тепер боялося, що цього не буде. Про це, зокрема, повідомлялося у донесенні від 15 січня 1942 р. 197-ї комендатури на Чернігівщині [15].

Отже, з початку 1942 р. окупаційна влада вдається до реформ в аграрному секторі. В управління сільським господарством надходить закон “Про новий аграрний лад” від 15 лютого 1942 р., опублікований 26 лютого. У пресі та відозвах широко розгортається кампанія пропаганди його положень під гаслом: “Кожному селянинові своя земля!” [16].

Основні напрями нової аграрної політики формулювалися таким чином: 1. Всі постанови і розпорядження радянської влади стосовно утворення колгоспів і керівництва ними скасовувалися. 2. Колгоспи перетворювалися в “громадські господарства”, які вважалися переходною формою від більшовицького виробництва до нових форм господарювання на селі. 3. Радгоспи й МТС залишалися у державній власності. Радгоспи перейменовувалися в “державні господарства”, а на базі МТС передбачалося створення сільськогосподарських баз. Фактично в них нічого не змінювалось. 4. У громадських господарствах, де існували відповідні господарські і технічні передумови, земля могла бути наділена селянам для одноосібної обробки і користування. Такі селяни об'єднувалися у “хліборобські спілки”. 5. Перехід до одноосібного селянського господарства мав здійснюватися шляхом наділення селян землею “відрубамі” і “хуторами” [17].

Отже, першим етапом реформи стало створення громадських госпо-

дарств. Як пояснювалось населенню, через об'єктивні причини, як то руйнація господарства, нестача сільськогосподарського реманенту, тяглової худоби тощо, поділ землі може відбутися лише поетапно і тому перехідною формою мали стати громадські господарства [18]. Вся господарська діяльність в них проходила під керівництвом і пильним наглядом німецьких властей. Селяни зобов'язувалися, як і в колгоспах, до колективної праці на землі.

На початку 1942 р. з'явився "Тимчасовий статут роботи", в якому давалися конкретні вказівки щодо організації і керівництва громадськими господарствами. В ньому зазначалося, що до громадських господарств входять садиби і майно колишніх колгоспів, а садиби колгоспників виключалися з них. Присадибна земля ставала приватною власністю і не підлягала оподаткуванню. Зазначалося також, що ця земля могла бути збільшена до розмірів, які не перешкоджали б праці у громадському господарстві. Членство в ньому припинялося зі смертю. Але існувало застереження: до членів громадських господарств не могли прийматися особи через свою негідну особисту або політичну поведінку.

Розподіл прибутків в громадському господарстві мав відрізнятися від подібного процесу в колгоспах. Після проведення посівної 12% орної землі поділялося на ділянки між окремими селянськими господарствами за кількістю працівників у них. Селяни мали самі доглядати врожай на них і збирати його. Зібраний врожай належав господарю і його родині. Але, якщо в громадському господарстві не вистачало врожаю для виконання обов'язкових поставок, засипки потрібної кількості посівних фондів, виділення харчових фондів для пристарілих, то керівник громадського господарства мав право брати врожай з селянських відрізків, погодивши це питання з ними й виплативши їм грошову компенсацію.

Для індивідуального обробітку, як правило, виділялися землі з посівами культур, які потребували інтенсивного обробітку (картопля, буряк, соняшник, льон, конопля). Кожен двір також отримував 0,25 га сінажу для заготівлі сіна. Але все це було можливе за умови сумлінної праці у громадському господарстві. Якщо господар і працездатні члени його родини не виробили визначеної норми трудоднів (чоловіки – 150, жінки – 100, підлітки і старі від 60 років – 30), то родина позбавлялася права на врожай з відрізка. За бажанням селян лік трудоднів міг вестися для всієї родини в цілому.

Крім того, селяни в кінці господарського року мали право на отримання своєї частки з валового прибутку громадського господарства, що утворювався внаслідок господарської діяльності після відрахування податків, виконання поставок, сплати грошей або натурою за роботу МТС тощо [19].

Другий етап реформи передбачав створення хліборобських спілок (сільськогосподарські кооперативи, товариства тощо). Формою для односіб-

ного користування землею визначалися смуги, які лежали у кількох місцях громадської землі. Ця “черезсмужкова” форма наділів дозволяла зберігати регіональну сівозміну і централізоване керівництво селянськими господарствами. План для всіх польових смуг встановлювався хліборобською спілкою за вказівками німецьких властей. Крім того частина землі виділялася у резерв. Вся громадська і робоча худоба, сільськогосподарські машини, які обслуговували тваринною тягловою силою, а також сільськогосподарський реманент громадських господарств у процесі їх перетворення на хліборобські спілки розподілялися за господарською доцільністю між окремими селянськими господарствами або їх групами (зазвичай це були “десятидвірки”). Великі сільгоспмашини, як-то трактори, тракторне знаряддя, великі молотарки тощо, залишалися майном МТС або всієї хліборобської спілки. Отримана селянами робоча худоба і реманент мали використовуватися для спільного обробітку землі, в іншому випадку її відбирали.

За отриману в одноосібне користування землю необхідно було сплачувати податок натурою. Він накладався в цілому на хліборобську спілку, а потім розподілявся між її окремими членами. Скотарство у спілках було справою кожного селянського господарства і не підлягало обмеженням.

Члени спілки мали залучатися і до спільних робіт, що проводилися у загальних інтересах, як то: меліорація, боротьба зі шкідниками, очищення посівного матеріалу тощо. Така робота вираховувалася у трудовнях, а наприкінці року оплачувалася за ставками, встановленими спілкою. Кошти на це мали надходити через оподаткування членів спілки.

У “Зразковому статуті хліборобської спілки” вказувалося, що її членами не могли бути юридичні особи, “політично неблагонадійні” або “особисто непорядні”, а також ті, хто не був сільським мешканцем. Членами спілки з правом голосу вважалися тільки голови дворів, які відповідали за дії всіх членів родини та двору. Припинялося членство зі смертю, через виключення, добровільний вихід за згодою повітового сільгоспуправителя. Виключення могло відбутися за неодноразове злісне порушення своїх обов’язків перед спілкою або за нездатність до правильного ведення господарства згідно рішення загальних зборів, за пропозицією керівництва спілки чи пропозицією районного сільгоспуправителя з санкції повітового сільгоспуправителя. У пунктах 3 і 4 “Статуту” вказувалося, що виконання робочих обов’язків щодо спілки має перевагу перед усіма іншими видами робіт і відмова від неї або її неохайне виконання ведуть до виключення.

Керівництво спілки складалося з керівника, його заступника і трьох членів, які призначалися загальними зборами і затверджувалися повітовим сільгоспуправителем терміном на 3 роки. Загальні збори мали скликатися раз на рік та у особливих випадках. На них повинні бути присутні сільгоспуправитель району і керівник опорного пункту.

“Статут” передбачав і порядок розпуску спілки. Він був можливий внаслідок заяви зборів спілки, виключно за спеціальним актом групи сільського господарства господарського командування, а в областях з цивільним управлінням – генералкомісара. При розпуску майно мало розподілятися поміж членами спілки відповідно до міри їх участі [20].

Третій етап – перехід до одноосібного селянського господарства у формі “відрубів” і “хуторів”. Але створення таких господарств передбачалося лише при наявності певних передумов: наявності необхідної кількості реманенту та робочої худоби в селянському господарстві; коли селянин довів можливість правильного і продуктивного користування землею, а також сумлінно виконував роботу в громадському господарстві та хліборобській спілці, а також справно сплачував податки державі. Не останню роль відіграла політична благонадійність, хоча офіційно про це не говорилося.

Одноосібні господарства також підлягали господарській регламентації з боку німецьких властей: “Самостійні селяни зобов’язані добре обробляти всю приділену їм землю, дотримуватися встановлених німецькою владою посівних планів та правил агротехніки й точно вносити податки натурою, що на них припадають” [21]. Далі йшлося про те, що при невиконанні вищезгаданих умов, селяни могли втратити наділи на користь інших. Реформа передбачала передачу громадських земель не у приватну власність селян, а лише у користування.

Отже, основним напрямком цієї реформи був перехід від колективного господарства до індивідуального. На цьому шляху існувало дві перехідні форми: громадське господарство і хліборобська спілка, яка однак могла стати і довготривалою формою господарювання. Насправді, як буде сказано далі, хутірське господарство не було кінцевою метою реформи, а слугувало лише привабливим “пряником” для селян. Також не можна не помітити запозичення ідей з аграрної реформи П. Столипіна, зокрема, в тій частині, що стосувалася відрубів і хуторів.

Першим заходом, здійсненим окупаційними властями і спрямованим на завоювання підтримки у селян, стало повернення городніх дорізок, відібраних до війни радянською владою. Робота у цьому напрямку почалася на початку 1942 р. Але кількість господарств, які отримували дорізки, спочатку обмежувалась 10% від загальної їх кількості в громаді [22]. Чиновники польової комендатури №198, якій підлягали дев’ять районів Сумщини, у донесенні від 15 липня 1942 р. повідомляли про розподіл землі таким чином, що 10% селян подвоїли площу своїх ділянок (до 0,5 га), тоді як решта не бачать ніякого покращення становища і з нетерпінням чекають змін [23].

Частині селян видавали спеціальні документи, які засвідчували їх право власності на землю – “Urkunde”. Наприклад, такий документ отримали 157 жителів села Вовча Гора Остерського району Чернігівщини 23 липня

1942 р. на володіння дорізками від 0,2 до 0,4 га загальною площею 46–62 га землі. У ньому зокрема говорилося: “На підставі нового аграрного розпорядку рейхскомісара для зайнятих східних земель призначається членам громадських господарств у східних звільнених від більшовизму областях присадибну землю приватною власністю і звільняється її від податку” [24].

У вересні того ж року почалася друга хвиля збільшення присадибних ділянок. Як видно з документів дорізки мали отримати ще 10% селянських господарств, але загальна кількість наділених обмежувалася 20% [25]. Цей процес тривав й у 1943 р. У циркулярі по проведенню аграрної реформи у 1943 р. говорилося про активізацію цих заходів. Навесні передбачалося збільшити присадибні землі шляхом передачі у власність землі 10% громадських господарств і хліборобських спілок, розмір садиб обмежувався 1 га. Восени передбачалося збільшити розміри садиб з передачею у власність ще у 10% господарств. В усіх інших господарствах садиби мали збільшуватись шляхом додачі землі в оренду [26].

Одночасно з процесом надання селянам дорізок на початку 1942 р. всі колгоспи були перетворені у громадські господарства. Замість радянських назв вони отримали номери. Але протягом всього окупаційного періоду у документації поряд з номерами вживалися старі назви. В організації праці майже нічого не змінилося.

За свідченням чиновників економічного штабу “Схід” від 18 травня 1942 р. селяни прохолодно зустріли “громадське господарство”. Для них воно означало лише зміну назви колгоспів. Негативно представники цієї німецької господарської інстанції ставилися і до обіцянок індивідуальних врожаїв у формі розподілу полів, що поспіли, на смуги, як це передбачалося при переході до хліборобських спілок. На їх думку, це не створювало стимулу до більш інтенсивної обробки землі, оскільки селяни ще не знали що вони будуть збирати у громадських господарствах восени. Автори констатують: “Українське населення ясно показує, що воно очікувало більшого врахування своєї нудьги по власній країні і що воно не розглядає режим у його існуючій формі... як суттєве поліпшення проти минулого” [27].

Одночасно, приблизно з весни 1942 р., починається створення хліборобських спілок. Але цей процес уповільнювався в силу вказаної вище позиції господарських інстанцій. Натомість чиновники адміністративних відділів комендатур у своїх звітах вважали, що створення хліборобських спілок матиме позитивний вплив на українське селянство і пропонували прискорити цей процес. Найбільш радикальні пропозиції для підняття рівня сільського господарства вносив у звіті від 16 травня 1942 р. чиновник 753-ї польової комендатури, яка перебувала у Валках на Харківщині. Це пояснюється найбільш тяжким становищем з продовольством у цьому регіоні. Поряд з підняттям закупівельних цін, встановленням твердої валюти на базі рейх-

смарки він висловлювався за необхідність повсюдного запровадження системи “десятидвірок”, відзначаючи при цьому, що такі господарства обіцяють селянам більше особистої користі від власної праці і вони працюють з більшим старанням [28]. Чиновники 197 польової комендатури у звіті за квітень 1942 р. повідомляли, що їм нічого “до цих пір” не відомо про розподіл колгоспів, відзначаючи небажання селян продавати продукти за гроші [29].

Вищі військові інстанції в особі командуючого прифронтовим районом “Південь” не бажали втручання своїх підлеглих у цю сферу: “Проведення земельного закону є обов’язком виключно економічних установ. Висловлюється прохання утриматись від будь-якої ініціативи у цій області” [30]. Але комендатури продовжували і пізніше вказувати на повільний темп переходу до хліборобських спілок. Так, 198-а польова комендатура в Охтирці у липневому звіті 1942 р., повідомляючи про заснування одного кооперативу по обробці землі (хліборобська спілка) в районі Лебедина і двох у районі Котельви зазначала, що вважає це початком позитивних змін. Крім того наголошувалося, що в інтересах проведення осінніх польових робіт необхідно прагнути до прискореного збільшення таких кооперативів [31].

Найбільш активно процес створення хліборобських спілок проходив на Харківщині. Це пов’язано, як вказано вище, з кризовими явищами у сфері продовольчого забезпечення населення, позитивним ставленням до аграрної реформи місцевої комендатури, а також активністю місцевих українських діячів. Вже, приблизно, у квітні (точна дата відсутня) 1942 р. Харківська обласна земуправа пропонувала округовим земуправам негайно визначити не менше 20% громадських господарств у кожному районі з кращими показниками для переведення їх на статус землеробських спілок. Землевпорядні роботи в них необхідно було розпочати з 25 травня, але не пізніше 1 червня [32].

Слід зупинитися на ще одному вузькому місці цієї реформи – це землевпорядні роботи. Адже спеціалістів у цій сфері було недостатньо. На тій же Харківщині, не дивлячись на прийняті рішення, саме по цій причині підготовчі роботи по створенню зазначеної кількості хліборобських спілок велися у достатніх обсягах на кінець 1942 р. лише в окремих районах: Богодухівський з 91 громадського господарства – у 20, що становить 21,9%; Краснокутський відповідно з 64 – 13 (20,3%); Чугуївський – з 38 – 8 (21%); Зачепилівський з 66 – 13 (19,7%); Коломацький з 48 – 9 (18,7%); Старовірівський з 32 – 6 (18,7%); Красноградський з 81 – 15 (18,4%). По решті районів показники значно нижчі, неповні або відсутні дані [33].

Низькі темпи переходу до хліборобських спілок констатуються і в документах групи “La” “Wi Kdo” Харкова. На середину липня 1942 р. були створені лише три спілки: дві – у районі Богодухова, одна – у районі Красно-

кутська. На кінець серпня вже існувало 4 товариства, до середини вересня планувалося заснувати 19 товариств, а ще у 109 велася підготовча робота. При цьому зазначено, що бажання населення отримати власну землю, як і раніше залишається великим, але наступна організація земельних товариств через недостатню кількість землемірів просувається вперед вкрай повільно [34].

Місцеві українські урядовці намагалися обійти це вузьке місце. Так, за повідомленням газети "Нова Україна" вже у квітні 1942 р. Краснокутська райземуправа почала створювати по всіх селах на добровільних засадах "десятидвірки" в рамках громадських господарств [35].

У Гремячському районі Чернігівщини навесні 1942 р. всі 37 громадські господарства (4630 дворів) були перетворені у сільськогосподарські товариства, так, що вже весінній засів проводився селянами одноосібно [36]. Проте, це скоріше було виключення з правил. В Остерському районі хліборобські спілки з'явилися у липні 1942 р. [37]. У Ніжинському на середину вересня з 71 громадського господарства у 10 вже були створені, або велася робота по організації спілок. Але документи селяни отримали лише у березні 1943 р. [38]. Газета міста Сновськ також повідомляла про створення двох спілок 20 вересня 1942 р. в громадах Барабанівська та Воздвиженська. Щоправда, досить дивно на тлі викладених вище фактів виглядає назва статті "Перші хліборобські спілки Чернігівської області" [39]. Можливо автор мав на увазі вручення селянам документів. У середині листопада 1942 р. газета "Відбудова" опублікувала статтю про нове перетворення 42 громадських господарств у спілки на Чернігівщині [40].

На Сумщині процес створення хліборобських спілок також просувався повільними темпами через подібні проблеми. Перші почали виникати на початку липня 1942 р. і на кінець року їх було небагато в: Ульяновському районі – 2 (для порівняння, громадських господарств – 44), В. Писарівському – 1 (громадських господарств – 57), Охтирському – 1 (89), Білопільському – 4 (55), Тростянецькому – 6 (46), Краснопільському – 9 (53), Штепівському – 3, Роменському – 5, Конотопському – 6, Шосткинському – 7 (40), Шалигінському – 4 (37), Недригайлівському – 6, Лебединському – 1, Миропільському – 5 (42) [41].

У південних районах Донеччини, у донесенні 538-ї польової комендатури від 15 липня 1942 р., зона відповідальності якої розповсюджувалась на райони Маріуполь, Бudyонівка, Ольгинка, Тельманівка та Волноваха, повідомлялося про реорганізацію за останні місяці колгоспів у кооперативи і в частині з них проведено наріз земельних ділянок [42]. До кінця року на Донеччині планувалося перетворити на землеробські товариства 120 громадських господарств (у 1940–1941 рр. в області нараховувалось 1118 колгоспів). В Ольгинському районі визначено до розділу 6 громад, в Андріївському та Харцизькому – по 9, у Гришинському – 7, в Слов'янському, Маріупільському

та Большеликольському – по 5 [43]. Натомість командуючий військами тилового району групи армій “Б” 10 жовтня того ж року констатує, що аграрна реформа у Донецькій області ще не проведена [44].

На Луганщині роботи в цьому напрямку було розпочато відразу після її окупації. Вже наприкінці вересня 1942 р. тут з’являються хліборобські спілки. В селах Ізмайлово і Завітне Селизівського району селянам вручили відповідні акти. В Ізмайлово було створено 6 “десятидвірок”, на кожному припало по 120 га землі, 8 коней, 4 брички, 3 гарби й інший реманент [45]. З пропагандистською метою це робилося в урочистій обстановці з мітингом і підняттям німецького та українського прапорів, що було типовим в часи окупації.

Хід аграрної реформи в окупованих регіонах України протягом року, тобто на початок 1943 р., певною мірою характеризують дані, подані у газеті “Чернігівський кур’єр”. В публікації говориться, що майже 2 мільйони селян, особливо на півночі, вже отримали землю в індивідуальне користування і близько 2500 колгоспів було перетворено на товариства спільного обробітку землі [46]. Пізніше у “Сумському віснику” називалася інша цифра створених за рік земельних товариств – 2700. Поряд з цим констатовалося, що на прифронтовій території було створено 969 таких товариств і поза тим 512247 селянських господарств одержали 237537 га присадибної землі. Вказувалося, що реформа триває і цифри зросли [47]. Не дивлячись на мажорний стиль статей та інших пропагандистських матеріалів, хід реформи не вдовольняв її авторів і прихильників.

18 грудня 1942 р. у міністерстві Розенберга відбулась нарада, де були присутні представники вермахту. Наслідком цієї наради можна вважати появу “Директиви по проведенню принципів аграрного порядку у 1943 р. на території рейхскомісаріату “Україна”, положення якої діяли й у військовій зоні. Цей документ мав компромісний характер, оскільки враховував побажання і військових і військово-господарських інстанцій. Так, побоювання останніх знайшли своє відображення у наступному: якщо селяни будуть погано працювати у полі, а основну свою увагу приділяти власній присадибній ділянці, то в цьому випадку продовольчий податок буде розповсюджений і на присадибні ділянки. Поряд з цим мало здійснюватися: подальше збільшення присадибних ділянок селян, про що мова йшла вище; збільшення кількості сільськогосподарських кооперативів ще на 20%. У випадку, якщо провести землевпорядні роботи в усіх визначених господарствах не вдасться, передбачалося переведення решти громадських господарств на статус кооперативів восени 1943 р. без них, тобто спрощеним методом.

“Директива” передбачала ряд заходів по переходу до наступного етапу реформи – створення окремих індивідуальних господарств. Хутори мали створюватися з урахування відповідних виробничо-господарських умов,

профілю місцевості, як, наприклад, біля лісу, болота або у дуже пересіченій місцевості, де важко створювати розташовані поряд одна від одної оброблювані смуги землі різних господарств. Можливим також було створення комбінованих господарсько-економічних форм: надання окремим селянським господарствам у селах можливості виділитися з громадського або кооперативного поля і створення окремого господарства типу хутора ("відруб"). Орієнтиром для розмірів хуторів та відрубів мала слугувати величина земельного наділу, прийнята у відповідній місцевості для сільськогосподарського кооперативу. При забезпеченні реманентом таких господарств передбачалося взяти його з відповідних громадських господарств і сільськогосподарських кооперативів. Визнавалося за можливе спільне володіння кількома селянами інвентарем, але з пересторогою, щоб працювали вони не колективно, а індивідуально.

Цікаво, що в плані пропаганди індивідуальні господарства не могли подаватися як кінцева мета і як виробнича форма, яка мала б прийти на зміну сільськогосподарським кооперативам [48]. З цього видно, що дрібні індивідуальні селянські господарства не могли стати основою сільськогосподарського виробництва, а мали виконувати роль привабливої, перспективної мети для українських селян. Це підтверджується позицією Гітлера, яку він висловив 25 березня 1942 р. Фюрер вважав, що на окупованих східних територіях більша частина сільськогосподарських угідь мала залишатися державною власністю, щоб прибутки діставалися виключно державі, а необхідні надлишки сільськогосподарської продукції могли бути отримані лише з великих земельних угідь [49].

На місця положення "Директиви" надходили з певними уточненнями і доповненнями, які враховували місцеву специфіку. Так, на Донеччині до перетворення у хліборобські спілки призначалися тільки такі господарства, де на двір припадало не менше 4 га орної землі, а в південній зоні, від лінії Первомайськ – Кіровоград – Кременчуг – Кобеляки, допускалося 8 га на двір [50]. На Чернігівщині до райземуправ відповідні роз'яснення надійшли наприкінці березня 1943 р. В них вказувалося: якщо у 1942 р. в землеробські товариства було перетворено 5% громад, то за 1943 р. ця цифра мала зрости до 25%. Також у кожному районі можна було допустити створення 5–10 господарств – хуторів та відрубів [51].

Крім того, протягом 1943 р. військово-господарські інстанції видавали додаткові інструкції, що регламентували процес створення спілок та усували виникаючі проблеми. 17 лютого 1943 р. шефгрупа сільського господарства № 58 господарської інспекції "Дон-Донець" видала наказ, до якого додався "Зразковий статут хліборобської спілки" і зазначалася його обов'язковість. Зміни могли допускатися лише за дозволом повітових сільгоспуправителів [52].

Група сільського господарства "Wi Kdo" 103 в Сумах 18 червня 1943 р.

видала розпорядження, яке передбачало виключення зі спілки родин, що не мали достатньої кількості працездатних членів і тому не могли обробити наділеної їм землі. Але таким родинам надавалося право залучати сторонню робочу силу за платню і харчування, зокрема, з тих мешканців села, що не були членами спілки. Також зазначалося, що у землевпорядкованих спілках зміни у відводі наділів не могли здійснюватися і щороку селянська родина мала обробляти той самий наділ [53].

Ця ж установа 11 серпня 1943 р. видала ще одне розпорядження. Воно розкриває цікаву проблему: селяни у “десятидвірках” продовжували спільну працю групами, тобто не індивідуально, а разом. На думку німецьких чиновників це призводило лише до виникнення зменшених бригад і таким чином порушувало мету хліборобської спілки – зробити самостійних селян, які б на основі доцільності об’єднувалися до “машинних” спілок. Землемірам наказувалось негайно прийняти на себе нагляд за розподілом площ у групах [54].

Останньою спробою привернути населення окупованих областей на свій бік стала “Декларація про власність” від 3 червня 1943 р. видана міністерством Розенберга. Проте, хоча населення подекуди позитивно зустріло цей документ, це вже не могло змінити загальної зневіри українського селянина у німецькому “новому порядку” [55]. Прохолодно її зустріли і військові, які вважали подібні заходи недостатніми. Про це свідчить сам Розенберг після здійсненої ним з 3 по 23 червня 1943 р. інспекційної поїздки по Україні і відвідування штабу Манштейна: “Потім я згадав про введення у минулому році порядку землекористування і вказав на теперішню декларацію про власність як важливий інструмент для ведення пропаганди головним штабом вермахту. Однак всі ці аргументи, здається, не знайшли широкої підтримки, тому що генералітет хотів би піти назустріч росіянам далі, ніж ми” [56].

Отже, у 1943 р. реформа тривала. У Старовірівському районі Харківщини на перше травня 1943 р. налічувалось 31 колгосп і одна земельна громада з 117 дворів, а на 1 липня того ж року – 28 колгоспів і 5 громад, створених з 4 колгоспів, де було 527 дворів [57]. Всього ж станом на 15 червня 1943 р. по Харківській області було створено 102 хліборобські спілки [58].

У Ніжинському районі Чернігівщини навесні 1943 р. створено 14 земельних товариств. Згадується також про наділення міцних господарств земельними ділянками [59]. Але чи були це хутори, сказати важко. Газета “Чернігівський кур’єр” у середині лютого повідомляла про перетворення ще 42 громадських господарств на хліборобські спілки у районах Чернігова, Ріпок, Любеча, Козельця і Тупічева [60]. Існують поодинокі відомості про подібні процеси на Сумщині і Донеччині. Але узагальнюючих даних про хід аграрної реформи у 1943 р. в регіонах військової зони автору знайти не

вдалося.

Слід відзначити бажання самих селян працювати індивідуально. Надії на краще зберігалися у певної частини селянства протягом всього періоду окупації. Хліборобська спілка була для них певним втіленням бажань. Свідченням цього є їх звернення до властей. Зокрема, зберігся протокол зібрання мешканців села Успенське (район не вказаний) на Луганщині від 17 серпня 1942 р. Вони просять відновити земельну громаду і наділити їх землею, яку відібрала радянська влада в роки колективізації. Зазначено, що на той час всі селяни працювали у радгоспі [61]. Реакція властей невідома, але, знаючи напрямок реформи, можна припустити, що було створено державний маєток. 27 січня 1943 р. селяни 11 господарств села Залиман Савинського району Харківщини звернулися до обласної земуправи з проханням виділити їм індивідуально землю для обробки “десятидвіркою”. Як обґрунтування вони вказують, що у 1930 р. були розкуркулені, а зараз у них мається 6 коней і 9 корів [62].

Процес створення хліборобської спілки був однаковим в усіх регіонах. В ідеалі спочатку мали бути здійснені землевпорядні роботи для визначення точної кількості земельних угідь, їх розподілу на ділянки. Роботи, як правило, проводились спеціалістами земуправ на що між ними і громадським господарством укладалася відповідна угода. Прикладом останньої може слугувати договір, складений 29 липня 1943 р. між представником сектору землекористування земельного відділу господарського командування м. Сталіно Болотовим та уповноваженим громадського господарства “Октябрь” Новоселівка №2 (колишній колгосп “Октябрь” Авдіївського району Сталінської області) Мар’енком. Сектор землекористування зобов’язувався провести відповідні роботи на площі 2010 га, за що управа громадського господарства мала сплатити 20100 крб., з них 60% у десятиденний строк з дня початку робіт [63]. З цього видно, що ціна землемірних робіт встановлювалася з розрахунку 10 крб. за 1 га. Після проведення робіт новоутвореній спілці видавався “Документ” або “Акт”, в якому зокрема говорилося: “На підставі земельного закону імперського міністра для зайнятих східних областей перетворюється громадське господарство Нехотіївка район Воскресенківка округу Білгород на визнання його роботи у товаристві по обробці землі з одноосібним користуванням землею...” [64].

Якщо ж спілка створювалася спрощеним методом, який набув поширення з осені 1942 р., то складався “Протокол”. В ньому фіксувалися основні характеристики господарства, а також умови його функціонування. Такий документ отримало господарство Болшев №7 в селі Графське Дубов’язівського району Сумщини 10 травня 1943 р. Це господарство охоплювало 204 двори з 216 сім’ями на 1106 га загальної земельної площі, з них: 895 га ріллі з присадибною землею, 183 га луків, 18 га пасовищ. Стара присадибна земля

складала 124 га, приділена – 31 га. Розмір присадибних ділянок становив від 0,5 до 1 га. Вся інша земля залишалася власністю землеробського товариства, включаючи 52 га резервної. Решта ріллі, 688 га, поділялася на 8 рівних частин і розподілялася на 204 двори. 160 дворів залучалися до товариства і утворювали 16 груп по 10 дворів. Ще певна кількість дворів (у документі прочерк) утворювали групи “за принципом сусідства”. Списки членів товариства затверджував районний сільгоспуправитель. Потім керівник спілки розподіляв тяглову худобу і реманент між групами. Зазначалося, що остаточний поділ землі мав бути проведений до 31 травня 1943 р. Передпосівна обробка й сівба мали проводитися спільно однаковими культурами, а подальша обробка, внесення добрив, жнива до закінчення землемірних робіт здійснювалася групами. Пізніше поділ землі мав провести старший групи за вказівками землеміра. Пасовиська, ліс плодові садки, тутові плантації, рибні угіддя, торф’яники, пасіки, племінна худоба залишалися у власності товариства. Земельна ділянка окремого двору становила 4,3 га пашні та 1,1 га луку. Двори й сім’ї, не прийняті до товариства, які не мали і не могли знайти роботу, отримували її через крайсландвірт або переселялися [65].

Розмір земельної ділянки на один двір як вказувалося вище, у хліборобських спілках мав бути не меншим 4 га, а на півдні – до 8 га. Кількість господарств у групах також варіювалася, але наближалася до десяти. Наприклад, у селі Покрово-Киреево Старо-Бешівського району на Донеччині до спілки входило 111 дворів, об’єднаних в 10 груп по 10 господарств і 1 група – 11 господарств, і на один двір припадало 10,97 га землі. Там же у селі Вознесенському створено 5 груп по 10 господарств і 1 група – 9, а норма наділення на двір становила 8 га [66]; у селі Крещенському Артемівської округи: 10 груп по 10 дворів і 4 групи по 9; норма на один двір – 7 га, причому резервні землі склали 303 га, тобто 30% від загальної кількості орної – 1022 га [67]. Вище вже згадано випадок у селі Ізмайлове на Луганщині, коли на двір припадало 12 га землі [68].

В північних областях військової зони ділянки були значно меншими. На Сумщині у спілці села Курилівка Лебединського району 177 господарств об’єднувалися у 18 груп, на двір припадало 4,6 га ріллі та 0,27 га сіножаті [69]. У Штепівському районі у спілці села Марківка на одне господарство припадало 5,5 га, а в Галушках – 4,4 га [70]. Інколи для збільшення норми землі на двір зменшували кількість господарств у спілці. Така практика існувала в Охтирському районі, коли у хліборобській спілці №24 у жовтні 1942 р. замість раніше зарахованих до спілки 150 дворів залишено 120. Але за рахунок цього резервний земельний фонд збільшився до 98 га, а норма ріллі на двір – до 4,8 га. Господарства, які залишилися поза спілкою, приєднали до господарств-членів спілки [71].

Ще одна проблема поставала при створенні спілок – це забезпеченість

тягловою худобою і реманентом. Дані по семи спілках Богодухівського району Харківщини дають певне уявлення. До тяглової сили, крім коней та волів, можна віднести також корів, адже відомо, що вони широко залучались до сільськогосподарських робіт. Отже, всього на сім спілок (360 селянських господарств) припадало: 128 коней, 6 волів, 201 корова. Реманент перебував, як у спільному, так і в одноосібному користуванні: плуги кінні – 62, з них 7 – у спільному користуванні; сівалки кінні – 18 (всі спільні); борони залізні – 86, з них 9 спільних; збиральні машини – 13 (всі спільні); молотарки – 3, з них 2 спільні; зерноочисні машини – 11, з них 7 спільних. Але розподіл цієї техніки був нерівномірним. Так, наприклад, плуги кінні взагалі були відсутні в одній спілці, збиральні машини – у двох, молотарки – у чотирьох, зерноочисні машини – у трьох [72].

Чи почався третій задекларований етап реформи, – створення одноосібних господарств – сказати важко. Автору не вдалося знайти факти, які б давали позитивну відповідь на це питання. Хоча начальник відділу військової адміністрації Кернер серед проведених в життя “пряників” німецької політики в Україні називає й хутірську систему [73]. У статистичних документах часів окупації інколи йдеться про селян, які не входили до складу громадських господарств і хліборобських спілок. До них застосовано термін “одноосібники”. Так, наприклад, в Ульяновському на Сумщині таких на кінець 1942 р. було 45, у Білопільському – 140. Однак володіли вони лише присадибною землею, якої припадало менше гектара на двір. Тому про хутори й відрубви у цьому випадку говорити не доводиться.

Німецький дослідник Н. Мюллер наводить цифри, які характеризують результати реформи: у рейхскомісаріаті “Україна” з 16536 колгоспів до кінця 1942 р. було реорганізовано у товариства 10,2%, а до травня 1943 р. – лише 12,1%. Він також відзначає, що у районах оперативного тилу сухопутних військ ці показники були дещо вищими, особливо на півночі і в Білорусії [74]. Проте, наведені вище цифри свідчать, що у військовій зоні України кількість хліборобських спілок навряд чи була вищою, ніж у рейхскомісаріаті, особливо у районах Ворошиловградської, Донецької та східних – Харківської областей, де окупаційний режим тривав менше. До того ж, з наближенням лінії фронту заходи по проведенню реформи припинялися і починалася евакуація.

Ідеолог реформи Розенберг, виступаючи перед військовими у червні 1943 р. й оцінюючи результати, вважав її найбільш вдалою акцією з усіх проведених на Сході; вона не переслідувала мету відновити дрібне селянське господарство необдуманим революційним шляхом, але запровадила перехідну форму землеробських кооперативів, які дозволили на 10–15% практично подолати систему колгоспів [75]. У квітні 1944 р. у своїй “Пам’ятній записці”, присвяченій досвіду управління на окупованих східних територіях,

він знову повертався до цієї теми: “Під час моєї останньої поїздки на Україну у 1943 р. майже всі гебітскомісари... одностайно стверджували, що вирішення аграрної проблеми, пропоноване у 1942 р., могло б стати тим законом, в якому втілювалося б давнє прагнення українців: на відміну від росіян... український селянин був свідомим власником. Збільшення присадибних ділянок вдвічі і визнання особистого матеріального зиску під час праці у сільськогосподарському кооперативі вказувало шлях, який докорінно відрізнявся від більшовицьких колективів” [76].

Таким чином, аграрна реформа, яку проводила німецька окупаційна адміністрація у військовій зоні, досягла свого другого етапу – хліборобської спілки. Але процес їх створення тільки починався, тому можна стверджувати, що громадське господарство було основною формою господарювання на селі в роки окупації.

В цілому ж окупаційним властям не вдалося виконати ідеологічних завдань шляхом реформування сфери сільськогосподарських відносин. Аграрна реформа не змогла задовольнити прагнення українських селян до власної землі. І хоча були проведені певні заходи, які могли подобатись селянам, як, наприклад, повернення і збільшення присадибних ділянок, створення хліборобських спілок, більшість селян були обмануті у своїх надіях позбутися колгоспної системи. Також необхідно відзначити ще один важливий фактор, який гальмував проведення реформи і став визначальним у її долі: боротьба між політичною доцільністю, яку відстоювало міністерство Розенберга і підтримували військові власті, та лінією на тотальну експлуатацію ресурсів України, якої дотримувались військово-економічні інстанції Герінга, а в рейхскомісаріаті “Україна” – Е. Кох, завершилася перемогою останньої. Як результат були досягнуті певні успіхи у постачанні вермахту і Німеччини, але при цьому втрачено будь-яку підтримку з боку місцевого населення і створено передумови для зростання руху Опору.

1. *Тарнавський І. С.* Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941–1943рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 1999. – 220 с.; *Мазур І., Зимнін А.* Окупаційна аграрна політика третього рейху в Україні (1941–1944 рр.) / Слов’янські народи в Другій світовій війні: Зб. наук. пр. // Історія слов’янських народів: Актуальні проблеми дослідження. – К., 2000. – Вип.6: – С. 173–175; *Олійник Ю. В.* Німецький окупаційний режим на Хмельниччині: економічне пограбування і спроба земельної реформи (1941–1944рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2002. – Вип.6. – С. 215–218; *Романюк І. М.* Українське село в роки німецької окупації // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2002. – Вип.6. – С. 201–203; *Слободанюк М.* Селяни України під нацистським окупаційним режимом 1941–1944 (на матеріалах південних областей) // Київська старовина. – 2000. – № 2; *Салодько В. О.* Аграрна політика німецько-фашистської окупаційної влади в Україні/

- Україна в роки Великої Вітчизняної війни: До 50-річчя перемоги: Матеріали: тези обласної наукової конференції. – Харків, 1995. – С. 56–58.
2. Нюрнбергский процесс над главными фашистскими военными преступниками. – М., 1966. – Т. 2. – С. 232.
 3. Там само.
 4. Нюрнбергский процесс: В 8 томах. – М., 1990. – Т. 4. – С. 374.
 5. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Львів, 1993. – С. 534.
 6. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. – К., 1985. – Т.1. – С. 27.
 7. Там само.
 8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (*далі* – ЦДАВО України), КМФ-8, оп. 2, спр. 148, арк. 270.
 9. Немятый В. Н. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии. – К., 1982. – С. 123, 124.
 10. ЦДАВО України, КМФ-8, оп. 2, спр. 148, арк. 270.
 11. Державний архів Сумської області (*далі* – ДАСО), р. 1951, оп. 1, спр. 2, арк. 2.
 12. ДАСО, р. 2904, оп. 2, спр. 1, арк. 1; р. 2203, оп. 1, спр. 2, арк. 1, 5.
 13. Там само, р. 2926, оп. 1, спр. 2, арк. 13.
 14. Нюрнбергский процесс: В 8 томах. – М., 1990. – Т.5. – С. 308.
 15. ЦДАВО України, КМФ-8, оп. 2, спр. 156, арк. 71.
 16. Відродження. – 1942. – 3 берез.
 17. ЦДАВО України, КМФ-8, оп. 1, спр. 299, арк. 1–11; ДАСО, р. 2446, оп. 1, спр. 2, арк. 56.
 18. Відродження. – 1942. – 3 берез.
 19. ДАСО, р. 1947, оп. 1, спр. 2, арк. 18–20
 20. Там само, р. 1858, оп. 1, спр. 2, арк. 1–10.
 21. ЦДАВО України, КМФ-8, оп. 1, спр. 299, арк. 1–11; ДАСО, р. 2446, оп. 1, спр. 2, арк. 56.
 22. ДАСО, р. 1951, оп. 1, спр. 2, арк. 27.
 23. ЦДАВО України, КМФ-8, оп. 2, спр. 156, арк. 15.
 24. Державний архів Чернігівської області (*далі* – ДАЧО), р. 3443, оп. 1, спр. 1, арк. 2.
 25. ДАСО, р. 1951, оп. 1, спр. 2, арк. 102.
 26. Державний архів Донецької області (*далі* – ДАДО), р. 2193, оп. 1, спр. 6, арк. 24.
 27. ЦДАВО України, КМФ-8, оп. 1, спр. 230, арк. 14, 15.
 28. Там само, оп. 2, спр. 157, т.2, арк. 168.
 29. Там само, спр. 156, арк. 125.
 30. Там само, арк. 131.
 31. Там само, арк. 15, 16.
 32. Державний архів Харківської області (*далі* – ДАХО), р. 2985, оп. 1, спр. 3, арк. 23.
 33. Там само, арк. 1–21.

34. ДАХО, р. 3080, оп. 1, спр. 24, арк. 9–11, 19, 20.
35. Нова Україна. – 1942. – 15 квіт.
36. ДАЧО, р. 3250, оп. 1, спр. 4, арк. 33
37. Вісті Остерщини. – 1942. – 17 лип.
38. Ніжинські вісті. – 1942. – 13 верес. ; 1943. – 4 квіт.
39. Нові дні. – 1942. – 10 жовт.
40. Відбудова. – 1942. – 17 листоп. – № 16.
41. ДАСО, р. 1858, оп. 1, спр. 3, арк. 13, 14, 18, 19, 20, 22, 24, 26, 27, 33.
42. ЦДАВО України, КМФ-8, оп. 2, спр. 157, арк. 110.
43. *Тарнавський І. С.* Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941–1943рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 1999. – С. 91, 92.
44. ЦДАВО України, КМФ-8, оп. 2, спр. 196, арк. 89.
45. Нове життя. – 1942. – 7 жовт. – № 22.
46. Чернігівський кур'єр. – 1943. – 17 берез.
47. Сумський вісник. – 1943. – 26 трав. – № 51
48. ЦДАВО України, КМФ-8, оп. 1, спр. 299, арк. 36–61
49. *Пикер Г.* Застольные разговоры Гитлера. – Смоленск, 1998. – С. 119.
50. ДАДО, р. 2193, оп. 1, спр. 6, арк. 24.
51. ДАЧО, р. 3250, оп. 1, спр. 4, арк. 39, 40
52. ДАСО, р. 1947, оп. 1, спр. 2, арк. 1–10.
53. Там само, арк. 24.
54. Там само, арк. 30.
55. ЦДАВО України, КМФ-8, оп. 2, спр. 339, арк. 22, 23.
56. Там само, оп. 1, спр. 94, арк. 12.
57. ДАХО, р. 3251, оп. 1, спр. 16, арк. 1.
58. Там само, р. 2985, оп. 2, спр. 27, арк. 31.
59. Ніжинські вісті. – 1943. – 1 трав.
60. Чернігівський кур'єр. – 1943. – 14 лют.
61. Державний архів Луганської області (*дали* – ДАЛО), р. 1318, оп. 2, спр. 1, арк. 13
62. ДАХО, р. 2985, оп. 2, спр. 69, арк. 1.
63. ДАДО, р. 1617, оп. 1, спр. 12, арк. 7.
64. ДАХО, р. 3224, оп. 1, спр. 2, арк. 14; ДАЧО, р. 4181, оп. 1, спр. 7, арк. 43, 44.
65. ДАСО, р. 2075, оп. 1, спр. 1, арк. 22.
66. ДАДО, р. 2193, оп. 1, спр. 12, арк. 1–3, 33, 34.
67. Там само, р. 1626, оп. 1, спр. 10, арк. 1, 2.
68. Чернігівський кур'єр. – 1942 – 7 жовт.
69. ДАСО, р. 1858, оп. 1, спр. 3, арк. 14.
70. Там само, арк. 35.
71. Там само, арк. 31.

72. ДАХО, р. 3224, оп. 1, спр. 9, арк. 4–13
73. ЦДАВО України, КМФ-8, оп. 1, спр. 101, арк. 115, 116.
74. *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация (1941–1944): о роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории. – М., 1974. – С. 203.
75. ЦДАВО України, КМФ-8, оп. 1, спр. 94, арк. 3.
76. Там само, спр. 101, арк. 94.

М. А. Слободянюк
(Дніпропетровськ)

ПАСИВНИЙ СПРОТИВ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИМ ОКУПАНТАМ У 1941–1944 рр. (НА МАТЕРІАЛАХ ПІВДЕННИХ ОБЛАСТЕЙ)

Історична наука визнає існування пасивної форми руху Опору і навіть називає її наймасовішою [1]. Проте історіографія Другої світової війни досьогодні не створила жодної спеціальної праці з цієї теми. Значна кількість поважних радянських, зарубіжних і сучасних українських дослідників історії України в своїх працях розглядає лише діяльність партизанських і підпільних формувань, обходячи увагою пасивний опір населення окупантам [2].

Зарубіжні дослідники пасивному спротиву цивільного населення окупованих районів СРСР майже зовсім не приділили уваги. З цієї проблеми за кордоном не створено не лише жодного спеціального дослідження, а й не відведено навіть окремих розділів в працях з історії руху Опору в СРСР. Дотично цієї теми торкається лише А. Даллін, підбиваючи деякі підсумки економічного саботажу українців. Немає зацікавленості у вивченні цієї проблеми і в сучасних українських істориків.

Що стосується радянської історіографії, то вона уникала використання самого терміну “пасивний опір”, вживаючи словосполучення “масовий саботаж населення”. Радянська історична наука розглядала “масовий саботаж” як частину радянського руху Опору (у радянській термінології – “всенародної боротьби”) або як допомогу організованому руху Опору з боку неозброєного і неорганізованого населення і фактично не вивчала цю форму Опору як його окрему складову [3]. Радянські історики досліджували пасивний спротив як складову радянського руху Опору, виходячи з тези про “всенародну” його підтримку населенням окупованих територій [4]. У